

TEORIJA IN PRAKSA LJUDSKIH ŠTETIJ NA KOROŠKEM OD SREDE 19. STOLETJA DO KONCA 1970*

Bogo Grafenauer

Štetje prebivalstva, ki prihaja vnovič s pomladjo 1971, postavlja vnovič tudi vprašanje o vrednosti svojih podatkov o jezikovni pripadnosti prebivalstva na južnem Koroškem. Da bi na to vprašanje lažje odgovorili, smo si ga zastavili v vsej zgodovinski perspektivi, t.j. v obliki pretresa te strani ljudskih štetij od 1846 naprej, ko je Czoernigova anketa prvič upoštevala pri štetju tudi ta kriterij. Vprašanje se nam postavlja pod dvema vidikoma: najprej teoretično, kaj se je po zakonskih določbah razumelo pod »jezikovno pripadnostjo«, ki naj bi se ugotavljala pri posameznih štetjih, in kakšni koncepti in namere stoje v ozadju teh določb; nato praktično, kako se je ob štetjih v resnici ugotavljala jezikovna pripadnost in v kakšnem smislu in meri je to vplivalo na vrednost rezultatov. Pri obojem skušam izhajati iz čim bolj nespornih izhodišč, pri teoriji zlasti iz zakonskih tekstov in uradnih navodil za štetja, pri praksi zlasti iz rezultatov štetij in podobnih uradnih podatkov o jezikovni pripadnosti.

Za Czoernigovo anketo uporabljam edini njen v prepisu v zapuščini Petra Kozlerja ohranjeni odlomek, ki se nanaša prav na Koroško in čigar za naše vprašanje relevantni del sem v celoti objavil in analiziral že pred dvajsetimi leti,¹ za štetje iz l. 1939 pa objavo Th. Veiterja² in analizo Janka Pleterskega.³ Za vsa druga štetja se opiram na uradne objave⁴ ter prav tako

* Koroški kulturni dnevi, decembra 1971.

¹ Bogo Grafenauer, Czoernigova etnografska statistika in njena metoda, *Razprave SAZU, razred za zgodov. in družb. vede*, 1, 1950, str. 117—164; podatki štetja samega str. 124—142, ureditev teh podatkov po občinah gl. v Bogo Grafenauer, *Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes, Koroški zbornik*, 1946, str. 129—164, tabele (preračunane na občine l. 1934) tudi v aneksu o »etničnem značaju slovenske Koroške« k Memorandumu jugosl. vlade januarja 1947.

² Theodor Veiter, *Die Sprach- und Volkszugehörigkeit in Österreich nach den Ergebnissen der Volkszählung von 1939, Europa ethnica*, 1965, str. 109—123.

³ Janko Pleterski, *Die Volkszählung vom 31. März 1961 in Kärnten, Razprave in gradivo (Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani)* 4—5, 1966, str. 165—215; zdaj prim. k temu tudi Tone Zorn, *Nacistično ljudsko štetje 1939 na Koroškem, Zgodovinski časopis* 27, 1973, str. 91—105.

⁴ *Spezial-Ortsrepertorium für Kärnten*: a) auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dez. 1880 (Wien 1882); b) auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dez. 1890 (Wien 1893); c) auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dez. 1910 (Wien 1918). *Gemeindelexikon für Kärnten*, auf Grund

na zakonske tekste in uradna navodila v zvezi z njimi.⁵ Vprašanje je bilo že večkrat obravnavano v zgodovinski perspektivi, vendar ne do našega časa in zadnjih štetij. Sicer se je morda namenil l. 1960 Manfred Straka zajeti vso to problematiko, toda brez kakršnekoli kritične analize bodisi števnih kriterijev bodisi rezultatov štetij, pa tudi z osupljivim neznanjem ali neupoštevanjem že znanih virov in prav tako velikega dela literature, ki je pred njim obravnavala ta vprašanja bodisi v slovenščini bodisi v kakem svetovnem jeziku.⁶ Razprava Andreja Moritscha *Deutsche und Slovenen in Kärnten*⁷ je v tem pogledu brez dvoma bistveno drugačna, vendar je v glavnem usmerjena v problematiko s štetji izražane narodne zavesti, medtem ko glede samih rezultatov štetja delno sprejema rezultate kritičnih obravnav s slovenske strani, delno pa jih skuša — ne vselej utemeljeno — združiti ne le z rezultati kritične Wuttejeve razprave iz l. 1906,⁸ marveč tudi njegovih nekritičnih in celo statistična dejstva spreminjajočih del iz časa po l. 1938;⁹ druga dela z nemške strani je po pravici pustil ob strani.¹⁰ V resnici namreč obstoji z nemške strani do danes le ena resna, t.j. kritična obravnava teh vprašanj, Wuttejeva razprava *Die sprachlichen Verhältnisse in Kärnten auf Grundlage der Volkszählung von 1900 und ihre Veränderungen im 19. Jahrhundert*,⁸ ki pa zajema le štetja do 1900 in ki je nastala brez uporabe podrobnih podatkov Czoernigove ankete, ki tedaj niso bili še znani. Pozneje je prispeval k posameznim

der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dez. 1900. Wien 1905. *Statistik des Bundesstaates Österreich*, H. 1, Textheft, Wien 1935, str. 54 (izračun prebivalstva na Koroškem po teh štetjih za zmanjšani obseg Koroške od 10. oktobra 1920 naprej). Ortsverzeichnis von Österreich, bearbeitet auf Grund der Volkszählung von 17. März 1923, Wien 1930; Martin Wutte, Die sprachlichen Verhältnisse in Kärnten nach der Volkszählung von 1923, *Carinthia* I 114, 1924, str. 87—100. Die Ergebnisse der österreichischen Volkszählung von 22. März 1934; *Statistik des Bundesstaates Österreich*, H. 8. Kärnten, Wien 1935. Volkszählungsergebnisse der Gemeinden mit zweisprachigen Schulen 1890—1951, Beilage zum Sonderabdruck aus Nr. 49 der Kärntner Landeszeitung vom 18. Dez. 1953 (Entwurf zum neuen Kärntner Schulgesetz); Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Juni 1951 nach Gemeinden, Kärnten, bearbeitet und herausgegeben vom Österreichischen Statistischen Zentralamt, Wien 1952; *Statistisches Handbuch für die Republik Österreich*, Wien 1952. Die Zusammensetzung der Wohnbevölkerung Österreichs nach allgemeinen demographischen und kulturellen Merkmalen. *Volkszählungsergebnisse* 1961, Heft 13, Wien 1964.

⁵ Zlasti za temeljni način izvedbe štetja zakon o štetju iz leta 1869. z navodilom o izvedbi štetja, ter odredba notranjega ministrstva z dne 6. avgusta 1880 o izvedbi štetja 1881.

⁶ Manfred Straka, Die Entwicklung des Volksbekenntnisses in Kärnten, *Carinthia* I 150, 1960, str. 901—911.

⁷ Andreas Moritsch, Deutsche und Slovenen in Kärnten. (Das nationale Bewußtsein in Kärnten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts), *Österreichische Osthefte* 1970, str. 234—245.

⁸ Martin Wutte, Die sprachlichen Verhältnisse in Kärnten auf Grundlage der Volkszählung vom 1900 und ihre Veränderungen im 19. Jahrhundert, *Carinthia* I 96, 1906, str. 153—178.

⁹ M. Wutte, Kärntens Freiheitskampf, 2. izd. 1943, ki se v tem pogledu opira na razpravo istega avtorja Die Bevölkerungsbewegung in Kärnten 1880—1934, *Carinthia* I 128, 1938, povzeto tudi v geslu Kärnten v Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums III, str. 590 sl.

¹⁰ Brez izjeme vsa se namreč opirajo na drugo varianto Wuttejevega obravnavanja, ki ga povzemajo v krajši ali daljši obliki.

vprašanjem tega sklopa več pomembnih rezultatov le še Theodor Veiter.¹¹ Vse novejšje pomembnejše in širše obravnave tega vprašanja so izšle s slovenske strani. Osnovno delo, ki obravnava statistične vire za razvoj populacije in njihovo vrednost do srede četrtega desetletja našega stoletja, je tudi še danes knjiga Frana Zwitterja, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni* (1936),¹² vendar je svojo analizo vsebine in vrednosti teh virov še dopolnil v poglavju o »virih za statistično obdobje« razvoja agrarne kolonizacije in populacije v prvem zvezku *Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, Agrarne panoge I*, ki je tik pred izidom;¹³ njegovo »Koroško vprašanje« je usmerjeno v mnogo širšo problematiko, pomeni pa kljub temu temeljni preobrat tudi v globinski analizi statističnih podatkov o populaciji.¹⁴ Sam sem s pomočjo ohranjenega odlomka Czoernigove statistike posebej analiziral tudi njeno metodo,¹⁵ v celoti pa sem po do 1945 znanih virih obdelal vrednost virov in njihove kriterije za razvoj prebivalstva na sredi 19. st. slovenskem ozemlju na Koroškem do konca 30-ih let našega stoletja.¹⁶ Štetje iz l. 1951 je podrobno analiziral glede kriterijev Janko Pleterski, glede načina izvedbe pa Vladimir Klemenčič;¹⁷ končno je Janko Pleterski analiziral tudi štetji iz l. 1939 in 1961 (tudi z uporabo podatkov štetja 1951), čeprav za ti dve štetji res nimamo tako podrobnega pretresa načina popisovanja kakor za prvo štetje po drugi svetovni vojni.³ Poleg te najvažnejše literature o osrednji problematiki svoje razprave bom navedel nekaj drugih del še ob poznejših izvajanjih.

I. Teorija jezikovnih štetij.

Po uporabljenih kriterijih glede jezikovne (oz. posredno narodnostne) delitve prebivalstva moramo razdeliti štetja prebivalstva na Koroškem v pet obdobj, čeprav sta dve med njimi predstavljeni le s po enim štetjem. Sama zase stoji na začetku anketa, ki je bila izvedena 1846 pod vodstvom Karla Czoerniga. Šele 34 let pozneje se začneja nepretrgana vrsta štetij, ki so — večinoma na vsakih 10 let — ugotavljala tudi jezikovno pripadnost prebivalstva. Od 1880 do 1910 so se opravljala štetja (čeprav postopno z nekate-

¹¹ Theodor Veiter, *Die Slowenen in Kärnten*, 1936; isti, *Völker im Volke Österreichs (Volkgruppen und Sprachminderheiten in der Republik Österreich*, serija nadaljevanj v *Die Furche*, 1965.

¹² Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani* 14, Ljubljana 1936.

¹³ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog*, I. zvezek, *Agrarno gospodarstvo*, izd. SAZU, 1970, str. 34—62 (oddelek o virih za obdobje statistik v poglavju 2, *Kolonizacija in populacija*).

¹⁴ Fran Zwitter, *Koroško vprašanje, Sodobnost* 5, 1937, str. 145—153, 218—223 in 320—330; tudi posebej 1937 (z nemškimi povzetkom).

¹⁵ B. Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda (op. 1); gl. k temu oceno Fr. Zwitterja, *Zgodovinski časopis* 5, 1951, str. 386—388.

¹⁶ B. Grafenauer, *Narodnostni razvoj na Koroškem* (op. 1.), *Koroški zbornik*, 1946, str. 117—248 in XXII zemljevidov v prilogi.

¹⁷ Janko Pleterski, Manjšinska zakonodaja na Koroškem po drugi svetovni vojni, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, *Razprave in gradivo* 2, 1960, o štetjih str. 37—46; Vladimir Klemenčič, *Pretres avstrijskega popisa prebivalstva leta 1951*, z ozirom na jezikovno strukturo prebivalstva na Koroškem, prav tam, str. 101—182.

rimi dopolnitvami) po zakonu z dne 29. marca 1869, jezikovna pripadnost pa se je ugotavljala ves čas po dodatni uredbi notranjega ministrstva z dne 6. avgusta 1880 v smislu »občevalnega jezika« (Umgangssprache). Obe štetji v prvi republiki Avstriji (1923, 1934) sta skušali najti staremu kriteriju bolj subjektivno interpretacijo in predstavljata zato prehodno obdobje. Štetje, ki ga je izvedel hitlerjevski režim l. 1939 tudi v okupirani Avstriji, zavzema zaradi vrste svojih potez v kriterijih in izvedbi posebno mesto, po njem uvedeno kategorijo »windisch« poleg »slowenisch« pa sta vendar začuda prav po tem štetju podedovali tudi zadnji dve štetji v vnovič osvobojeni in vzpostavljani drugi republiki (1951, 1961), ki pa zaradi nekaterih drugih drugačnih potez vendarle predstavljata posebno obdobje.

1. *Czoernigova anketa*. Za anketo iz l. 1846 so do odkritja edinega ohranjenega odlomka navadno sodili, da je jemala kot kriterij za narodnostno pripadnost »etnografski izvor« prebivalstva (ter s tem prav za Koroško razlagali znatno večji odstotek slovenskega prebivalstva v deželi, kot so ga pa ugotavljala štetja od 1880 naprej).¹⁸ V resnici je bila odločilna tedanja jezikovna pripadnost prebivalstva, označena v rubriki »Sprache«. Navodila za popisovanje »jezika« se niso ohranila ali vsaj doslej niso bila odkrita; po ohranjenem odlomku je mogoče soditi, da je šlo za *v posameznih krajih prevladujoči občevalni jezik* (ali občevalne jezike), vsaj ponekod se zdi, da so se pri popisovanju jezika v strnjenih okoliših, ki so označeni kot mešani, ravnali po jezikovnem *znanju* prebivalstva in posebej po jeziku, v katerem je z ljudmi občevala prizadeta *gosposka*. Štetje je bilo izvedeno še v obliki konskripcijskega štetja po političnih upravnih organih po tedanjih okrajih,¹⁹ jezikovno pripadnost pa so označili ti organi ali za vsak kraj (števeni oddelek) ali za katastrsko občino, izjemno pa tudi za skupine krajev. Jezikovna označba je bila splošna, dovoljevala je le spoznanje, ali je kraj enojezičen ali jezikovno mešan (oz. ponekad najbrže, ali prebivalstvo obvlada dva jezika vsaj za občevanje z oblastmi) in kateri jezik v takem mešanem kraju prevladuje. Le v zelo redkih primerih je navedeno pri mešanih krajih tudi številčno razmerje med pripadniki posameznih jezikovnih skupin. Čeprav se za »slovenski« jezik uporablja skoraj izključno bavarski dialektični izraz z istim pomenom

¹⁸ Čeprav ni bilo nikakršnega oporišča za tako mnenje pri nobenem izmed štirih avtorjev, ki so sami uporabljali pramaterial Czoernigove ankete (K. Czörnig, J. Hain in K. Ficker v celoti, K. Czörnig jun. za Istro), je postavil to teorijo Raucher (Die Bevölkerung Österreichs auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung von 31. Dez. 1890, str. 209 sl.), ko je bilo gradivo ankete že izgubljeno; L. Waber (Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs 1846—1910, *Statistische Monatschrift* NF XX, 1915, str. 611—615) je sodil, da je šlo za štetje po narodnostni pripadnosti, ki se je v bistvu ujemala s kriterijem jezikovne pripadnosti, a ker spričo izgubljenega gradiva svoje sodbe ni mogel dokazati, je v literaturi še naprej prevladovala Raucherova teorija; njeno neutemeljenost je dokazal šele edini ohranjeni fragment pramateriala Czoernigove ankete, ki se nam je ohranil v prepisu v rokopisni zapuščini slovenskega kartografa Petra Kozlerja prav za Koroško in ki je bil v originalni obliki objavljen leta 1950. ter je bilo obenem dokončno razrešeno vprašanje metode tega štetja (gl. op. 1).

¹⁹ Tako poroča K. Czörnig sam v *Ethnographie der österreichischen Monarchie* I, 1957, str. VI, njegovo izjavo pa popolnoma potrjuje analiza ohranjenega odlomka ankete, gl. B. Grafenauer, *Koroški zbornik*, 1946, str. 130, 145—153, zemljevid V.

»windisch«, sta v nekaj primerih uporabljeni še dve drugi imeni: pri petih krajih južno in jugovzhodno od Možberga »slaw.« (pri Budanji vasi, Prekopu in Prosinčičah »wind. deutsch. slaw.«, v Tudreščah in Hojovčah »deutsch. slaw.«), pri Celovcu s predmestji Št. Martin, Št. Peter, Št. Rupert in Waidmannsdorf (wind. & deutsch & krain.) ter na Jezerskem (krain.) tudi »krain«. Na Jezerskem gre za dialektično razliko med podjunskim in gorenjskim narečjem, v Celovcu z okolico za priseljence s Kranjskega, pri Možbergu pa po vsej priliki za Jarnikov vpliv v smislu slovenske zavesti. Spričo jasnega pojava slovenskega političnega gibanja v vseh slovenskih deželah 1848/49 pa je sprejela l. 1849 državna uprava stališče slavistične znanosti (zastopane tedaj posebej po velikem slovničarju Miklošiču) o enotnosti slovenskega naroda in jezika. Na tej podlagi je bila pripravljena že sumarna objava rezultatov Czoernigovega štetja po Hainu in samem Czoernigu,²⁰ prav tako pa so tudi pri vseh poznejših štetjih v habsburški monarhiji po 1880 in v prvi republiki Avstriji pri domačem prebivalstvu na Koroškem ugotavljali le pripadnost k nemu slovanskemu, t.j. k »slovenskemu« občevalnemu jeziku.

2. Štetja 1880—1910. V uradnem listu z dne 12. avgusta 1880²¹ je bila objavljena uredba notranjega ministrstva z dne 6. avgusta o izvedbi ljudskega štetja 1881 z novim formularjem za ljudska štetja, ki je poleg drugega zahteval tudi napoved »občevalnega jezika« (Umgangssprache). V komentarju k formularju (»für jede Person ist die Sprache, deren sich dieselbe im gewöhnlichen Umgange bedient, jedenfalls aber nur eine der nachbenannten Sprachen anzugeben, u. zw. Deutsch ... Slovenisch ...«, str. 372) je bil občevalni jezik označen kot »jezik«, ki ga kdo rabi v »običajnem občevanju« (str. 372). V prvem odstavku pouka o izpolnjevanju vprašalne pole je bilo omenjeno, da se »v večjih občinah poveri prebivalstvu samemu« (str. 371). V glavnem je torej ostal glede izvedbe štetja še vedno v veljavi zakon o ljudskem štetju z dne 29. marca 1869.²² Čl. 15. je omejeval uporabo napovedanega formularja, ki so ga izpolnjevale stranke same (družinski poglavarji za posamezne družine, vodstvo konviktov za šolarje itd.) samo na glavna mesta dežel in na občine s posebnim komunalnim statutom, kjer so izvedli štetja občinski uradi sami (čl. 12).

V vseh drugih občinah je izpolnjeval popisne pole števni komisar, ki ga je določila občina in za katerega je ona jamčila tudi njegovo usposobljenost, po ustnih napovedih družinskih poglavarjev. Števni komisar je imel pravico in dolžnost kontrolirati pravilnost in popolnost napovedi strank (čl. 23). Te določbe so ostale nespremenjene v veljavi vse do razpada monarhije 1918, v bistvenih potezah pa se je ohranil ta način popisovanja v Avstriji tudi še do sedanjega časa. V štetjih pa sta se uveljavila še dva elementa, ki kažeta izvor prebivalstva in omogočata tudi preverjanje zanesljivosti podatkov o ob-

²⁰ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1845. und 1846, XVIII. und XIX. Jgg., 2. Th., Wien 1951, Tafel 18; J. Hain, *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, 1852, str. 217 sl.; K. Czörnig, *Ethnographie I*, str. 27.

²¹ Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder 1880/XXXVI vom 12. August 1880, str. 371—373.

²² Reichsgesetzblatt für das Kaisertum Österreich 1869/XXXII vom 25. Mai 1869, str. 307 ss.

čevalnem jeziku:²³ ker je šele od 1. I. 1901 veljala novela k zakonu o domovinski pravici, po kateri je nepretrgano bivanje v isti občini podeljevalo domovinsko pravico v občini bivanja, poprej pa se je praviloma povezovala domovinska pravica z rojstno občino, so do vključno štetja 1900 podatki o domovinski občini povedali tudi bistvene podatke o izvoru prebivalstva; naj-uporabnejši so v objavi k štetju l. 1900, po katerih je mogoče ugotoviti za vsak okraj število oseb, ki imajo domovinsko pravico v vsakem izmed 380 okrajev Cislitvanije, v manjši meri pa se dajo uporabljati tudi že pri analizi poprejšnjih štetij. Od štetja 1890 naprej so upoštevali pri obdelavi in objavi rezultatov štetij tudi podatke o rojstnem kraju prebivalcev, glede česar razlikujejo tabele po okrajih prebivalce, ki so rojeni v občini bivanja, v drugi občini istega okraja, drugem okraju iste dežele, drugi deželi Cislitvanije (z razlikovanjem treh delov Štajerske in treh primorskih dežel) in v inozemstvu. Podatki niso bili nikdar objavljeni na tako izčrpen način, kakor podatki o domovinskih občinah 1900, vendar so jih uporabljali avtorji, ki so delali na podlagi rokopisnega statističnega gradiva, in so bili objavljeni ob primerjanju podatkov o domovinski pravici, kraja rojstva in napovedi občevalnega jezika tudi za Koroško in Celovec ter prav tako omogočajo presojo kriterija »občevalnega jezika« v njegovi praktični uporabi.

Dolga vrsta avtorjev, ki so še za stare Avstro-Ogrske in pozneje pisali o avstrijskih štetjih, je soglasna v sklepu, da je v avstrijskih razmerah kategorija »občevalnega jezika« umetno povečevala število nemško govorečih, kar bi kriterija »družinskega« ali »materinskega jezika« s svojim bolj objektivno ugotovljivim in jasnejšim značajem vsaj bistveno zavirala.²⁴ Za metodično spornost tega kriterija naj navedem le tri sodbe neslovenskih avtorjev, ki so govorili iz lastne življenjske skušnje. Angelo Vivante je trdil: »Občevalni jezik, ali bolje njegova barbarska razlaga, predstavlja sredstvo avstrijskih Nemcev, izmišljeno v dneh, v katerih so bili še edini gospodarji države. Z njegovo pomočjo so mogli verjeti ali mogli narediti verjetno za druge, da so požirali precej več Slovanov, kakor jih je v resnici padlo ali jih pada v asimilacijskem procesu germanizacije.«²⁵ Tudi nemški geograf Norbert Krebs je v svojem delu o Istri trdil, da na splošno ni mogoče ugotoviti narodnostne pripadnosti na podlagi statističnih rezultatov, »ki sploh ne ugotavljajo maternega jezika, marveč le občevalni jezik, t.j. jezik, ki ga kdo prijavi prostovoljno ali prisiljen po različnih razlogih.«²⁶ Končno naj navedem posebej v zvezi s Koroško Wuttejevo sodbo iz l. 1906: »Es unterliegt alledings keinem Zweifel, dass die Erhebung der Umgangssprache... oft sehr schwierig ist, namentlich in sprachlich gemischten Gebieten und dass oft das kulturelle und wirtschaftliche Uebergewicht des einen Volkes über das andere die Angaben über die Umgangssprache beeinflusst.« Zato tudi sklepa svojo analizo z opozorilom, da so za Nemce »die Verhältnisse in Wirklichkeit etwas ungünstiger, da, wie schon bemerkt, die Angaben über die Um-

²³ Fr. Zwitter, *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog I*, str. 46–47.

²⁴ B. Grafenauer, *Koroški zbornik*, 1946, str. 170–173 (z literaturo).

²⁵ Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico*, 1912, str. 129.

²⁶ Norbert Krebs, *Die Halbinsel Istrien*, 1907, str. 5.

gangssprache durch die kulturelle Überlegenheit der Deutschen beeinflusst werden. Dies gilt namentlich für die südliche und östliche Umgebung von Klagenfurt.²⁷ V tem smislu tendenčni značaj kriterija »občevalnega jezika« se je pokazal najjasneje pri priseljencih iz drugojezičnega okolja. Tako je prijavilo 1910 v Celovcu slovenski občevalni jezik le 997 od 1743 iz slovenskih krajev na Kranjskem priseljenih prebivalcev, le 217 od 752 priseljenih s slovenskih krajev na Štajerskem in 43 od 180 priseljenih s slovenskih krajev na Goriškem; medtem ko je izviralo iz slovenskih krajev 31,78% prebivalcev mesta, jih je prijavilo slovenski občevalni jezik le 6,4%; v vsej deželi je prijavilo slovenski občevalni jezik le 2547 od 6140 priseljencev s Kranjskega in 3767 od 6738 priseljencev iz slovenskih krajev na Štajerskem.²⁸ Splošnost tega učinka kriterija »občevalnega jezika« kaže tudi dejstvo, da je izkazala jezikovna statistika na Dunaju 1900 le 13,89% in 1910 le 7,78%, na nemškem Štajerskem pa 1900 le 9,94% tamošnjih priseljencev iz slovenskih krajev.²⁹ Tako se ni čuditi, da je tudi državna statistična komisija sama ob objavi rezultatov štetja 1910 priznala, da napovedi občevalnega jezika ne morejo služiti kot popolnoma zanesljiva podlaga za določitev narodnostne pripadnosti.³⁰

3. *Štetji v prvi avstrijski republiki (1923, 1934).* Dokler je bila večina Slovencev združena v isti državi s koroškimi Slovenci in dokler je bilo z Mohorjevo družbo v Celovcu eno izmed organizacijskih središč ljudskega kulturnega življenja vseh Slovencev, ni prišlo nikomur resno na um, da bi proti vsem jezikoslovnim načelom delil na podlagi jezika koroške Slovence kot posebno etnično skupino od ostalih Slovencev, čeprav so res včasih v nemški nacionalistični publicistiki poudarjali posebnosti koroških slovenskih dialektov. Prvič se je pojavila takšna teza na resni ravni v argumentaciji, ki so jo podvrgli koroški Nemci s posredovanjem Milesove komisije delu ameriške delegacije na mirovni konferenci v Parizu.³¹ Po plebiscitu 1920, ki je potegnil mejo med avstrijskimi koroškimi Slovenci in Slovenci v Jugoslaviji, pa se je politično razmerje koroških Nemcev do koroških Slovencev bistveno zaostriilo, kar je dobilo najjasnejši izraz v izjavi deželnega upravitelja Arthura Lemischa 25. novembra 1920 v deželnem zboru, da je treba v dobi ene generacije dokončati delo prevzgoje in dovršiti koroško delo pomikanja jezikovne

²⁷ M. Wutte, *Carinthia* I 96, 1906, str. 157.

²⁸ W. Hecke, Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in den österreichischen Alpenländern und Südländern, *Statistische Monatsschrift* NF XVIII, 1913, str. 367—369 o Koroški v celoti; A. Moritsch, n. d. str. 236, posebej o Celovcu.

²⁹ Ljudmil Hauptmann, St. Stanojević Narodna enciklopedija SHS IV, 1929, s. v. Slovenci, str. 227—228 (izračuni po Heckejevih podatkih).

³⁰ Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. XII. 1910, bearbeitet vom Bureau der k. u. k. statistischen Zentralkommission, Wien 1912, str. 58.

³¹ Gl. o tem B. Grafenauer, Slovenska Koroška v diplomatski igri, zbornik *Koroški plebiscit*, 1970, str. 320—324 (in opombe št. 142—149) in Claudia Kromer, Die Vereinigten Staaten von Amerika und die Frage Kärnten 1918—1920, 1970, str. 47—81, 223—240 (vendar so pri Kromerjevi sami navzoče kot temelj obravnavanja iste teze, prim. oceno B. Grafenauer, *Zgodovinski časopis* 25, 1971, str. 319—328).

meje proti jugu, po smislu pač do južne deželne meje.³² V teh načrtih so imela posebno vlogo tudi ljudska štetja.

Pri štetju 1923 je bila glede ugotavljanja jezikovne pripadnosti uvedena nova določba, da gre za »jezik«, ki ga oseba »najbolj tekoče govori in v katerem običajno misli«. S tem je bil še močneje poudarjen subjektivni značaj izjave in prav to je pač odprlo možnost, da je bilo v poplebiscitnem vzdušju štetje izvedeno še mnogo tendenčneje, kakor katerokoli poprej; rezultatov o narodnosti in rasi, ki so jih ob štetju tudi ugotavljali, sploh niso objavili. Prav še poudarjena subjektivnost prijave, ki je v bistvu zamenjala prijavo jezikovne pripadnosti s prijavo pripadnosti k enemu izmed »kulturnih krogov«, je bila najpomembnejša novost štetja 1934: »jezikovna pripadnost se določa... po jeziku, v čigar kulturni krog se prišteva vprašani. Jezikovna pripadnost se določa torej izključno po občutku vprašanega, nikakor pa ne po kakršnihkoli objektivnih znakih pokolenja, maternem jeziku, večji ali manjši spretnosti v rabi nekega jezika, običajnem občevalnem jeziku, izobrazbi in podobnem«.³³

Čeprav se je na Koroškem ugotavljala tudi pri tem štetju le pripadnost h »kulturnemu krogu« *nemškega in slovenskega jezika*, se je z navedenim navodilom uveljavilo v prikriti obliki že bistvo vindišarske teorije v Wuttejevi opredelitvi. Wutte je namreč — že med bojem za slovensko ozemlje na Koroškem — zavrnil znanstvena dognanja svoje preiskave narodnostnega stanja v deželi iz l. 1906, ko poznal na koroškem le Nemce in Slovence, in jih zamenjal z novo obliko vindišarske teorije, s katero je v javnosti nastopil šele nekaj let po plebiscitu in z njo razdelil slovensko govoreče ljudi na Koroškem v dve narodnostni skupini.³⁴ Tisti Slovenci, ki so se opredelili pri plebiscitu za Avstrijo, naj bi namreč kot »domovini zvesti« ali »Nemcem prijazni« koroški Slovenci predstavljali posebno narodnostno skupino z imenom »Windische«, ne glede na jezik, ki ga govore v družini. Ta teorija je bila seveda brez kakršnekoli znanstvene utemeljitve in zgolj izrazito sredstvo germanizacijskega pritiska na narodno zavest koroških Slovencev. Po njej namreč šteje že samo zavest o »slovenski« jezikovni pripadnosti za izraz proti-avstrijskega iredentizma. Teh stališč tudi nikakor ni mogoče združiti niti z avtentično Wilsonovo opredelitvijo koroškega plebiscita kot raziskave, ali je za koroške Slovence po njihovem mnenju koristnejša razmejitev po narodnostnem ali po gospodarskem vidiku, niti z uradnim stališčem in spoznanjem mirovne konference, da je meja med conama A in B *meja med slovenskim in nemškim delom plebiscitnega ozemlja* in da je zaradi tega ni mogoče spreminjati, ker bi sicer Slovenci ne mogli sami odločati o svoji usodi, kar je bil uradni in končni odgovor na predloge avstrijske delegacije o spremembi te meje.³⁵ Prav tako malo je mogoče združiti to teorijo s slovesno izjavo ko-

³² B. Grafenauer, *Koroški zbornik*, 1946, str. 202.

³³ Lojze Ude, Po plebiscitu 10. oktobra 1920, *Zbornik Koroške*, 1959, str. 73.

³⁴ Martin Wutte, Deutsch — Windisch — Slowenisch (prvič objavljeno že 1926), v. J. Perkonig, *Kampf und Kärnten*, 1930, str. 17—40; ista teza se poslej pojavlja v večini nemške koroške publicistike o koroških Slovencih in je postala med obema vojnama poglobljena ovira pri pogajanjih o kulturni avtonomiji koroških Slovencev in enako je danes izhodišče upiranja proti uresničenju manjšinskega varstva v smislu pogodbe o obnovitvi Avstrije (7. člen).

³⁵ N. Almond — R. H. Lutz, *The Treaty of St. Germain*, 1935, str. 409 sl.; B. Grafenauer, *zbornik Koroški plebiscit*, str. 363.

roškega deželnega zbora neposredno pred plebiscitom (28. IX. 1920), »da hoče varovati narodno in jezikovno posebnost slovenskih državljanov in skrbeti za njihov duševni in gospodarski razvoj v enaki meri kakor za nemške prebivalce dežele«, in s podobno izjavo avstrijskega predstavnika v plebiscitni komisiji ob prevzemu plebiscitne cone A po dokončanem plebiscitu pred petdesetimi leti.³⁶ Kljub svojemu sporu z zgodovinsko resničnostjo je prav ta teorija kot oblika izrazitega raznarodovalnega pritiska na slovenske deželane postala temelj števnega kriterija pri štetju 1934.

4. *Štetje 1939 pod hitlerjevsko oblastjo.* Že v dobi prve republike je začela dodajati politična publicistika Wuttejevi teoriji še trditev o jezikovni delitvi slovenskega prebivalstva na Koroškem, sklicujoč se zlasti na nemške izposojenke v koroškem ljudskem slovenskem govoru. Čeprav je podobne posebnosti razlikovanja med slovenskim knjižnim in pokrajinskim narečnim govorom že 1888 suvereno zavrnil eden izmed največjih jezikoslovcev 19. stoletja Fran Miklošič z opozorilom v avstrijski gosposki zbornici, da je to razmerje prav takšno kakor »razlika med švabskim narečjem in visokonemškimi jeziki«, o čemer da »ni treba izgubljati besed«,³⁷ je vsaj nekaj časa razlikoval med »slovenskim« in »vindišarskim jezikom« prav z navedenim dokazovanjem celo jezikoslovec Eberhard Kranzmayer, zlasti v dveh spisih med drugo svetovno vojno. Šele hitlerjevska oblast po okupaciji in »anšlusu« Avstrije pa je v tem pogledu do kraja zavrgla stališča znanosti in se postavila z navodilom za izvedbo štetja 1939 na stališče tudi teorije o posebnem »vindišarskem jeziku«. Štetje naj bi, kot edino v vrsti štetij, sicer popisovalo »materinski jezik« in poleg njega posebej še »narodnostno pripadnost«. Z navodilom za izvedbo štetja, objavljenem v »uradnem dnevniku NSDAP za pokrajino (Gau) Koroško« Kärntner Grenzruf, je bil pojem materinskega jezika pretolmačen v smislu občevalnega jezika, slovenski jezik pa razcepljen v dva: »Materinski jezik je jezik, ki se ga poslužuje človek v vsakdanjem občevanju. Praviloma govori vsak človek en takšen jezik. Tega je vnesti v kolono 9. Na Koroškem pa se dogaja, da posamezne osebe uporabljajo dva občevalna jezika, nemškega in slovenskega. Ti zapišejo v kolono 9: nemški in slovenski. V nekaterih delih Koroške uveljavljenega dialekta (windisch) pa nikakor ni izenačevati s slovenskim jezikom. Poleg tega obvladujejo skoraj vsi prebivalci tega ozemlja poleg omenjenega dialekta tudi nemški jezik. Ti zapišejo v kolono 9: »nemški«. Če bi pa prišlo do redkega primera, da se kdo sporazumeva le v imenovanem mešanem narečju (Mischmundart), more po resnici v kolono 9 zapisati samo: »windisch«. Navodilo za izpolnjevanje podatka o »narodnostni pripadnosti« je v bistvu ponovilo subjektivno stališče, uporabljeno že pri štetju 1934 za pripadnost »kulturnemu krogu«: »Narodnostne pripadnosti ni zamenjati z državno pripadnostjo ali z materinskim je-

³⁶ Wilhelm Neumann, Kärnten 1918—1920, Ereignisse — Dokumente — Bilder, 1970, str. 55; Janko Pleterski, O prvinah in značaju plebiscitne odločitve, zbornik *Koroški plebiscit*, 1970, str. 236 sl. in kopija avstrijskega propagandnega letaka po str. 240.

³⁷ Fran Šuklje, Iz mojih spominov I, 1926, str. 201 sl.; Lojze Ude, Teorije o vindišarjih, 1956, str. 34 sl., 102.

zikom. Tu ne gre za to, kateri državi ali kateremu materinskemu jeziku posameznik pripada, marveč kateremu narodu se čuti notranje zavezan, t.j. h kateremu narodu se priznava.«³⁸

Teorija teh števnih kriterijev (cepitve slovenskega jezika, dvojezičnosti itd.) je bila v resnici uporabljena samo za olajševanje pritiska na Slovence, medtem ko so za razmerje do Slovencev odgovorni ljudje režima na Koroškem sešteli vse ljudi, ki so pri štetju v kakršnikoli obliki (slovenisch, windisch, dvojezično) prijavili slovenski jezik in jih — po pravici — *pro foro interno imeli za Slovence*. Tega ne izpričuje le podatek Maier-Kaibitscha na predavanju v Celovcu 10. julija 1942, kjer je govoril o okrog 45.000 slovensko govorečih na Koroškem, marveč tudi njegovo uradno poročilo »državnemu komisarju za utrjevanje nemške narodnosti« z dne 15. julija 1942, kjer pravi: »V pokrajini Koroški živi 10.125 oseb nenemške narodnostne pripadnosti: od tega jih je 8553 Slovencev; nadaljnjih 36.814 oseb je pri zadnjem štetju prijavilo kot narodnostno pripadnost nemško, kot materni jezik pa nemškega (med njimi 36.155 s slovenskim maternim jezikom).«³⁹ Tako se je ohranil nesporen dokaz, da je bila *delitev »slovenisch-windisch« le politična gesta*, ki je nasprotovala lastnemu notranjemu prepričanju odgovornih ljudi. Z znanostjo ali s težnjo po resnični statistični podobi stanja v deželi stoji taka gesta v razmerju vode do ognja. Podatkom o narodnostni pripadnosti zanikajo glede na način izvajanja štetja in tedanji pritisk režima v okupirani Avstriji vsakršno vrednost celo takšni avtorji, kakor je Manfred Straka.⁴⁰

5. *Štetji v obnovljeni Avstrijski republiki (1951, 1961)*. Po zlomu hitlerjevske Nemčije je doživela njena politika do Slovencev na Koroškem, ocenjena v »slovesni seji koroškega deželnega zbora« 29. I. 1947 kot »uničevalna vojna zoper slovenske koroške deželane«, obsodbo tudi glede vindišarske teorije kot njenega sestavnega dela. Le »nemški in slovenski jezik« je poznala uredba koroške deželne vlade o ureditvi »dvojezičnih ljudskih šol v južnem območju Koroške« (3./31. X. 1945) in prav tako koroški deželni zbor, ki je na omenjeni slovesni seji potrdil to ureditev šolstva in obenem obsodil vsako obliko raznarodovanja v zvezi z »rešitvijo vprašanja Slovencev na Koroškem«. Deželni šolski svet je prepovedal uradno uporabo izraza »windisch« (10. IV. 1946) in pozneje (10 IX. 1951) to še podrobneje opredelil: »Kot materinski jezik je treba zapisati občevalni jezik, ki je v rabi v družinskem krogu. Pri tem ne gre za 'izjavo o kulturni pripadnosti', zaradi česar je treba učence, ki doma govore izključno ali pretežno slovenski, oziroma slovensko narečje (nekoč označeno kot windisch), zapisati v rubriko 'materinski jezik slovenski'. Razrednemu učitelju bo to večinoma znano brez posebnega izpraševanja.«⁴¹

Jezikovna teorija o razlikovanju dveh slovanskih jezikov na Koroškem pa je izgubila tudi svojega edinega zagovornika med jezikoslovci. Tudi Eberhard Kranzmayer namreč pozna v obeh svojih knjigah o koroških krajevnih

³⁸ Janko Pleterski, *Razprave in gradivo* 4—5, str. 168—169 (cit. po Kärntner Grenzruf z dne 13./14. V. 1939).

³⁹ J. Pleterski, n.n.m., str. 169—172 (s fotokopijo originalnega poročila).

⁴⁰ M. Straka, *Carinthia* I 150, 1960, str. 907.

⁴¹ J. Pleterski, *Razprave in gradivo* 2, str. 14, 38, 40 sl.

imenih (1956/1958) le »knjižno slovenski« in »narečno slovenski« oz. »slovenski hišni jezik«.⁴² Kakor pred hitlerjevsko okupacijo jo brani tudi danes le še z znanostjo jezikoslovja skregana politična publicistika.

Avstrijski centralni statistični urad se je pri štetjih vrnil k popisovanju »občevalnega jezika« z naslednjo opredelitvijo pojma: »Kot občevalni jezik je treba pri šteti osebi navesti tisti jezik, katerega se v navadnem življenju izključno ali pa vsaj pretežno poslužuje. V področjih, v katerih se govorijo praviloma dva ali pa več jezikov kot občevalni jezik, je treba navesti tisti jezik ali tiste jezike kot občevalni jezik, katerih se šteta oseba pretežno poslužuje. Pri otrocih, ki še ne znajo govoriti in pri nemih, je treba v rubriki 14 navesti tisti občevalni jezik, ki ga govore v njihovih družinah, če pa te družine ni, pa v njihovi okolici«. Kot jeziki, ki naj se posebej upoštevajo, so v navodilih statističnega urada naštet: nemški, hrvaški, madžarski, slovaški, slovenski, češki, drugi, neznani. To je povratek h kategorijam stare monarhije, z edino izjemo, da je mogoče prijaviti (na Gradiščanskem in Koroškem) tudi po dva ali več občevalnih jezikov, s čimer naj bi popis »ustregel interesom manjšin«.⁴³

Na Koroškem pa se je zgodilo v resnici nekaj nenavadnega. Povratek k znanstvenim stališčem o slovenskem jeziku tu pri štetjih prebivalstva ni obveljal. Protislovenska politika je pograbila kategorije nacističnega štetja iz l. 1939 in jih — čeprav gre za miselno in politično dediščino grobarja prve avstrijske republike — vztrajno uporablja naprej. Poleg nemškega in slovenskega jezika, navedenih v uradnem seznamu jezikov, ki naj bi jih štetje upoštevalo, se je pojavil naenkrat še jezik windisch. Tako pri štetju 1951 in vnovič pri štetju 1961. Teorija štetja na Koroškem je s tem postala kuriozitetna v svetovnem merilu: najbrž ni mogoče najti drugod primera, da bi statistika razklala isti jezik v knjižni jezik in njegovo dialektično obliko in popisovala pripadnost k vsakemu posebej! Pravniki morejo ob tem dejstvu ugotoviti, ali je takšna neznanstvena teorija štetja — še posebej tudi po svojem izvoru od nacistične politične geste, napravljene v okviru »uničevalne vojne zoper slovenske koroške deželane« — na kakršen koli način združljiva ne samo z duhom, marveč celo s črko čl. 7 mednarodne pogodbe o obnovitvi Avstrije.

II. Praksa ljudskih štetij.

Najbolj značilna poteza razvojne vrste štetij prebivalstva glede na jezikovno pripadnost prebivalstva na Koroškem je gotovo postopno in vse hitrejše zmanjševanje števila Slovencev in povečevanje števila Nemcev v južnem delu dežele. Z nemške strani se navadno vedno znova ponavlja trditev, da gre za statistično ugotavljanje postopnega asimilacijskega procesa,⁴⁴ s

⁴² Eberhard Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten I—II, 1956—1958, passim.

⁴³ J. Pleterski, *Razprave in gradivo* 2, str. 40; Organisation, Technik und Methodik der Volkszählung vom 1. Juni 1951, bearbeitet und herausgegeben vom Österreichischen Statistischen Zentralamt, Wien 1957, str. 63.

⁴⁴ Tako že M. Wutte v *Carinthia* I 96, 1906, prav tako tudi M. Straka, *Carinthia* I 150, 1960, str. 910—911, med njima pa vrsta publicistov (in tudi Wutte sam še pogosto).

slovenske strani pa, da je statistična podoba bistveno izkrivljena tako s kriteriji štetja — kar smo videli, da je brez dvoma resnično — in s samo izvedbo vsakega štetja posebej. Proti obema štetjema v prvi avstrijski republiki se je politična organizacija koroških Slovencev tudi formalno pritožila: proti prvemu po ustanovitvi odbora za pritožbe pri koroškem deželnem zboru na ta organ (22. II. 1926) brez kakega uspeha, proti drugemu na manjšinski odbor pri Društvu narodov, in je tedaj uradna preiskava pritožbo o nekorektnosti izvajanja štetja potrdila (n. pr. vpraševanje po jezikovni pripadnosti v obliki »Ali imaš večje simpatije za Avstrijo ali Jugoslavijo«).⁴⁵ Podrobno je izveden dokaz za to stališče v vrsti del, izmed katerih sem nekatera že navedel ob začetku svoje obravnave.⁴⁶ V našem pregledu se ne bomo zadrževali pri malih zgodbicah, marveč bomo skušali iz vzporejanja samih rezultatov štetij in delno njihovega primerjanja s sorodnimi podatki oceniti vrednost štetij glede na njihovo prakso. Vsi rezultati štetij, ki jih navajam, so preračunani na današnje avstrijsko ozemlje (t.j. na južno deželno mejo iz l. 1920).

Najprej pregled rezultatov štetij za deželo kot celoto:

vse preb.		Slovenci	
		absolut.	relativ.
1846	300.233	107.000 ⁴⁷	35,6%
1880	320.087	85.051	26,6
1890	332.063	84.667	25,5
1900	336.992	75.136	22,3
1910	362.259	66.463	18,3
1923	372.817	37.292	10,1
1934	405.129	26.796	6,6
1939	416.268	44.708	10,7
(narodnost)		(8.553)	
1951	474.769	42.095	8,9
1961	495.226	?	?

Ker pri zadnjem štetju 1961 jezikovna pripadnost ni bila več objavljena za vso Koroško, navajam še podatke za ozemlje dvojezičnih šol po uredbi iz l. 1945, pa še (do 1951) podatke za v l. 1846 slovensko ozemlje na Koroškem:

⁴⁵ B. Grafenauer, *Koroški zbornik*, 1946, str. 204, o postopku pri štetju tudi Th. Veiter, *Die Slowenen in Kärnten*, 1936, str. 129.

⁴⁶ Za statistične podatke prim. opombe 1—5, za analizo statistik posebej op. 1.

⁴⁷ V polemiki z menoj je Wilhelm Neumann v *Kärntner Tageszeitung* 18. III. 1972 objavil, da je računal koroški deželni odbor sam 19. septembra 1848 na 114.527 Slovencev na Koroškem — število je le nebstveno manjše od onega, ki sem ga izračunal sam (predvsem zaradi razlike pri oceni Slovencev v Celovcu!) (pri tom gre za Koroško do 1918!); značilno je, da je podatek ohranjen v koroškem deželnem arhivu, pa da so ga starejši koroški nemški zgodovinarji vztrajno zamolčevali in se sklicevali le na bistveno nižji Czörnigov izračun ali celo na v nemško korist pokvarjene podatke njegovega etnografskega zemljevida.

	Ozemlje dvojezič. šol			Slovensko ozemlje 1846		
	prebiv. (absol.)	Slovenci absolut. relativ.		urad. štet. prebiv.	Slovenci urad. štet. cerkv.	
1846	88.894		97,5 ⁰ / ₀	113.233	103.200	
1880	94.989		85,8	129.774	84.673	102.000
1890	96.280		85,4	133.824	84.231	101.000
1900	93.243		77,6	137.501	74.720	100.000
1910	94.562		67,7	147.711	65.661	99.000
1923	91.778		38,4	142.880	36.163	82.000
1934	98.091		25,8	159.607	26.161	?
1939	93.675	39.304	42,0			
1951	107.951	39.242	36,4			
1961	112.534	25.472	22,6			

Razen razlike med Czoernigovim in kasnejšimi štetji ter očitveno ne- navadnega razvoja od 1900 naprej, se zdi, kot da bi se padanje števila Slovencev med 1880 in 1900 po globalnih številkah mogli nekako razlagati s postopno asimilacijo. Pri podatku o Czoernigovih številkah je sicer morda kdo osupnil (Czoernigova lastna preračunana številka za l. 1846 slovensko ozemlje namreč ne znaša 103.200, marveč 82.921; to je vsota vseh prebivalcev v krajih s slovenskim jezikom — 56.763; 2/3 prebivalcev v krajih s močnejšo večinsko označbo — 13.469, 60⁰/₀ prebivalcev v slovensko nemških krajih — 14.523, in 40⁰/₀ v nemško slovenskih krajih — 21.456); uporabljam lasten račun, ker je poznejša statistika pokazala zlasti v Beljaškem okrožju velike napake v nemško korist pri označevanju vsega zgornjega Roža in spodnje Ziljske doline kot »nemško-slovenskih« ali »nemških«. Na zgornjem Koroškem je živelo v mejah slovenskega ozemlja po Czoernigovem preračunavanju 15.663 Slovencev in 18.500 Nemcev, po štetju 1880 pa 27.082 Slovencev in 9.300 Nemcev. Na možnost napak te vrste je samokritično opozoril že Czoernig sam, prav tako tudi Joseph Hain, ki je podatke statistike prvi obdelal in uporabil. Prav tako je na »nezanesljivost v posameznostih« opozoril tudi Wutte 1906 in je imel za pravilno le *mejo čistega nemškega ozemlja* na Czoernigovi etnografski karti. Moja številka sloni na kritičnem pretresu podrobnih podatkov štetja in njegovem preračunanju ob uporabi podatkov poznejših štetij po 1880. Doslej ni doživela še nobene konkretne kritike in se zato pač opravičeno opiram nanjo pri svojem pristopu k pretresu vrednosti štetij. Opozorim naj le še, da je Czoernigova etnografska karta, ki jo včasih tudi še danes (tako Straka v Car I 150, 1960, 903) navajajo preprosto kot *dokument* o narodnostnem stanju na Koroškem sredi 19. stoletja, v resnici s povezovanjem posameznih krajev z mešanim prebivalstvom v Ziljski dolini in na vsem spodnjem Koroškem še bistveno razširila obseg »mešanega ozemlja«, tako da je celo med že tako tendenčnim gradivom okrajnih gosposk in to podoba

nastala bistvena razlika v nemško korist; Czoernigov zemljevid se v vrsti podrobnosti razlikuje od avtentične podobe rezultatov ankete.⁴⁸

Prav zaradi tega preseneča že znatna razlika med skupnim številom Slovencev 1846 in 1880, zlasti ker odpadejo preko 3/4 padca na strnjenem slov. ozemlju (preko 15.000 od vsote blizu 19.000) na trikotnik Možberg-Št. Rupert pri Celovcu-Otmanje ter občino Podklošter: tod je ob dvigu števila prebivalstva od 30.592 na 37.695 padlo število Slovencev za 75% (20.465—5012), število Nemcev pa zraslo za 200% (10.127—32.600). Takšen premik je brez dvoma težko imeti za izraz »naravnega« asimilacijskega razvoja, če bi štetje le nepristransko in bez politične strasti ugotavljalo jezikovno pripadnost prebivalstva. Ta pomislek o zanesljivosti izvedbe štetja 1880 le še potrjuje dejstvo, da so potrebovale župnije severno od Celovca še do začetka 20. stol. duhovnike, ki so znali slovenski, ker so morali pridigati in zlasti spovedovati nemški in slovenski.

Podrobna analiza *poznejših štetij do 1910* pa prepričljivo kaže, da že od 1880 ne gre za razumljivo postopno asimilacijo Slovencev na Koroškem po nemški politično in gospodarsko vladajoči večini v deželi. Padec je namreč v vsakem posameznem desetletju usmerjen predvsem v nekaj krajev, v katerih se skupno število prebivalstva v bistvu ni spremenilo, toda število slovensko govorečih prebivalcev se je v enem desetletju brez migracije zmanjšalo za okrog 50%, število nemško govorečih pa zraslo do okrog 200%. Gre za pojav, ki je zavzemal v posameznih desetletjih vse večjo širino, v posameznih primerih pa je krajevno dosegal tudi še večje dimenzije.

V desetletju 1880—1890 se je v celoti znižalo število Slovencev v deželi za okrog 400 ljudi; v istem desetletju je padlo v 40 krajih, ki leže v 12 občinah, število Slovencev od 4141 na 2479, t.j. za 1644, medtem ko je zraslo število Nemcev od 1141 na 2912. Med 1890 in 1900 se je znižalo skupno število Slovencev za okrog 9500, torej za preko 10% števila iz 1890; toda 4826 od izginulih je živelo le v 90 krajih v 18 občinah, v katerih se je znižalo število Slovencev od 9.704 na 4.878, število Nemcev pa zraslo od 2.669 na 7.668. Od skupnega padca okr. 8700 (blizu 12%!) med l. 1900 in 1901 je odpadlo celo 7212 statistično izginulih Slovencev na 115 krajev v 22 občinah, v katerih se je znižalo število Slovencev od 14703 na 7491, število Nemcev pa je zraslo od 3.860 na 11.505.⁴⁹ Seveda so to pojavi, ki jih je mogoče razložiti le z zlorabo kriterija »občevalni jezik« pri izvedbi štetja, nikakor pa s kakršno koli prirodno asimilacijo, ki nikdar ne more doseči takšnih dimenzij menjave jezika.

Prav ta pojav je postal naenkrat splošen pri štetjih v prvi avstrijski republiki. Po statistiki je padlo število slovensko govorečih ljudi za več kakor 60% med 1910 in 1923 v 19 občinah, med 1923 in 1934 pa v 18 občinah na Koroškem. Takšne spremembe pa so nemogoče brez dejstva, da so morali pri deset let poznejšem štetju prijaviti nemško jezikovno pripadnost ljudje, ki so še pred desetimi leti prijavili, da govore slovenski. Štetje je torej izgubilo značaj resničnega ugotavljanja jezikovne pripadnosti in se je spremenilo v čisto politično vprašanje. Padanje števila slovenskega prebivalstva,

⁴⁸ B. Grafenauer, *Razprave SAZU*, I, zemljevida na str. 146 in 157.

⁴⁹ B. Grafenauer, zbornik *Koroški plebiscit*, str. 298 (po preglednici vseh posameznih krajev, izdelani ob podrobni analizi štetij 1880—1910 že l. 1947).

kakršno kažeta ti dve štetji, je seveda popolnoma nenaravno in je doživelo svoj najučinkovitejši odgovor v jezikovnih rezultatih štetja 1939. Zato so štetja v prvi avstrijski republiki spričo svojega načina izvajanja izgubila vsakršno verodostojnost kot dokumenti o resničnem narodnostnem oz. jezikovnem položaju na Koroškem. To je priznal tacite tudi koroški deželni zbor, ki je določil ozemlje dvojezičnih šol po drugi svetovni vojni v resnici po etničnem stanju glede na štetje 1910.

Za štetje 1939 je bilo zapisano celo z nemške nacionalne strani, da je bil »tedaj v resnici izvajan pritisk s strani nacionalsocijalistične vlade« (Straka). Toda kako naj ocenimo tedaj štetja v drugi avstrijski republiki, ki so ob uveljavljanju istih političnih teženj kakor v prvi republiki uspela na ozemlju dvojezičnih šol zmanjšati statistično evidentirani delež slovensko govorečih od 42⁰/₀ (1939) preko 36,4⁰/₀ (1951) že na 22,6⁰/₀ (1961). Tudi gesla ob štetju kažejo isto tehniko agitacije, kakršna je bila obsojena 1934 kot sredstvo falzifikata: Pred zadnjim ljudskim štetjem so svarili pred prijavo slovenskega občevalnega jezika, češ da je treba napovedati »kot občevalni jezik tisti jezik, ki zagotavlja domovini svobodo«; »slovenski uporabljajo samo nacionalni Slovenci kot občevalni jezik«; »to je jezik smrtnih sovražnikov svobodne in nerazdeljene Koroške«. To so citati pred zadnjim štetjem javno objavljenih člankov in letakov.⁵⁰ Ali je ob tem res mogoče govoriti, da pri štetjih ni pritiska?

Zato je povsem razumljiva Veiterjeva ocena padca števila slovensko govorečih prebivalcev na Koroškem med 1951 in 1961: »Ker pa je celotno prebivalstvo Koroške v istem času celo naraslo za 20.462 in tudi na jugu niso zmanjšale prebivalstva nikake masovne izselitve ali kužne bolezni, potrjuje primerjava vnovič, da niti javna štetja prebivalstva in seveda tudi ne po nemških nacionalnih krogih vedno znova zahtevano 'ugotavljanje manjšine' ne morejo podati objektivne podobe narodnostnih razmer«. In drugje: »Sploh ni mogoče misliti, da bi število slovenske manjšine na južnem Koroškem padlo v 22 letih za 40⁰/₀. V nekaterih občinah, kjer so ugotovili padec od močne večine na nič... ali še na zelo skromen odstotni delež od okrog 50 odstotnega deleža... mora biti rezultat štetja 1961 (in v nekaterih občinah že 1951) objektivno nepravilen.«⁵¹ Seveda pa pomeni ta obsodba načina izvajanja štetij obsodbo vseh avstrijskih štetij slovensko govorečega prebivalstva na Koroškem od 1910 naprej v celoti, že 1900 in 1910 pa vsaj na posameznih področjih južne Koroške, ne le štetij po drugi svetovni vojni, čeprav je očitno takšna obsodba vse bolj opravičena.

⁵⁰ M. Straka, *Carinthia I*, 150, 1960, str. 907; J. Pleterski, *Razprave in gradivo* 4—5, str. 185—189.

⁵¹ Oba citata sta povzeta po Veiterjevem besedilu v *Die Furche* 1965.

Zusammenfassung

THEORIE UND PRAXIS DER VOLKSZÄHLUNGEN IN KÄRNTEN SEIT DER MITTE DES 19. JHDTS. BIS ENDE 1970

In der Abhandlung (sie entstand während der Vorbereitungen der Volkszählung i. J. 1971) wurden alle älteren Volkszählungen im Südkärnten in zwei Hinsichten untersucht: 1) was man jeweils gesetzmäßig unter der »sprachlichen Zugehörigkeit« verstand und wie sie festgestellt werden sollte; 2) wie diese gesetzlichen Vorschriften praktisch angewandt wurden und welchen sachlichen Wert wir demnach den Resultaten zuerkennen dürfen.

I. In der von Czörnig durchgeführten Zählung 1846 wurde die »Sprache« von den Bezirksobrigkeiten für jeden Ort *summarisch* angegeben, bei den sprachlich gemischten Ortschaften mit mehreren Bezeichnungen, deren Reihenfolge der Stärke verschiedener Sprachen entsprach.

Bei den Volkszählungen seit 1880 wurde *individuell* die »Umgangssprache« angegeben, was nach der Verordnung vom 12. VIII. 1880 als »die Sprache, die man im gewöhnlichen Umgang gebraucht«, erklärt wurde. Auf dem Lande wurden die Angaben von den Zählungskommissären eingeschrieben, die auch zur Prüfung der Richtigkeit der Angaben verpflichtet waren, was natürlich auch verschiedenartige Beeinflussung der Ergebnisse ermöglichte. Schon nach der Zählung von 1900 wurde von Wutte anerkannt, daß diese Verordnungen in Kärnten zu Gunsten der Deutschen waren, da »die Angaben über die Umgangssprache durch die kulturelle Überlegenheit der Deutschen beeinflusst waren«; in demselben Sinn wurde bei der Veröffentlichung der Ergebnisse der Zählung von 1910 auch von der Statistischen Zentralkommission zugegeben, daß die Angaben über die Umgangssprache keine ganz verlässliche Grundlage der Beurteilung der Volkszugehörigkeit darstellen.

Trotzdem ist die technische Durchführung der Zählungen bis 1971 unverändert geblieben, der Inhalt der Kategorie »Umgangssprache« wurde aber nach 1920 nach und nach in einer solchen Weise uminterpretiert und verändert, daß noch weit umfassendere Zählungsmanipulationen ermöglicht wurden. Schon in der ersten Republik wurden 1923 und 1934 mehr subjektive Interpretationen der »Umgangssprache« vorgeschrieben, welche im Sinne der deutschnationalen (Wutte!) politischen Unterscheidung zwischen den »heimattreuen« Windischen und »nationalen« Slovenen einen schwerwiegenden politischen Druck gegen die Angabe der slovenischen Sprache ermöglichten. Nach dem Anschluss mißbrauchte man diese Stellungnahme soweit, das in Kärnten 1939 entweder die »slovenische« oder die »windische« Sprache angegeben werden konnte. So ist eine einzigartige Kuriosität entstanden: wohl nirgends sonst in der Welt wird dieselbe Sprache in zwei sprachliche Kategorien (Schriftsprache — Mundart) gespalten und die Zugehörigkeit zu jeder gesondert gezählt! Die zweite österreichische Republik übernahm nämlich die Theorie des Totengräbers der ersten und wandte sie in Südkärnten bei allen Volkszählungen nach 1945 an, um die Zahl der Kärntner Slowenen zu verringern.

II. Die praktischen Ergebnisse der Sprachzählungen beweisen, daß diese Volkszählungen immer mehr aus einer objektiven Feststellung der sprachlichen Zugehörigkeit zu einem politischen Kampf um Verringerung der Slovenenzahl ausarteten, mit einer wesentlichen Steigerung nach 1920 und wiederum nach 1939. Das zeigt schon die Veränderung des Anteils der »Sprachslovenen« nach amtlichen Volkszählungsangaben auf dem Gebiete der utraquistischen Schulen nach der Verordnung aus d. J. 1945 (bei der fast unveränderten Einwohnerzahl — 1880 94.894, 1939 93.675, erst nach 1945 um 110.000 — 1846 97,5%, 1880 85,8%, 1890 85,4%, 1900

77,6%, 1910 67,7⁰/₀(!), 1923 38,4⁰/₀(!), 1934 25,8⁰/₀, 1939 42,0⁰/₀, 1951 36,4⁰/₀, 1961 22,6%; bei den Zählungen 1951 und 1961 sind »Slovenisch-« und »Windischsprachige« summiert angegeben; der Anteil der slovenischsprachigen Schulkinder betrug nach amtlichen Angaben zwischen 1927 und 1936 um 80⁰/₀ (!). Eingehendere Durchforschung der statistischen Ergebnisse zeigt die Manipulation noch klarer: so ist die Zahl der Slovenischsprachigen zwischen 1910 und 1923 angeblich in 19 Gemeinden um mehr als 60⁰/₀ gefallen, und zwischen 1923 und 1934 wiederum in 18! Dasselbe statistische Spiel wiederholt sich in der zweiten Republik. Th. Veiter hat anlässlich der Volkszählung 1961 geschrieben: »Wenn bei einer Fragestellung 1961 gegenüber 1951 so viel weniger Sprachslowenen gezählt wurden, so muß an diesem Zählbild irgend etwas nicht stimmen.« Und an anderer Stelle: »Da aber die Gesamtbevölkerung Kärntens im Vergleichsraum sogar um 20.462 zunahm und auch im Süden das Landes keine Massenabwanderung oder Seuchen die Einwohnerschaft reduzierten, bestätigt der Vergleich wieder einmal, dass weder öffentliche Volkszählungen und natürlich auch nicht eine von deutschnationalen Kreisen immer wieder geforderte ‚geheime Minderheitenfeststellung‘ ein objektives Bild der Volkstumsverhältnisse zu geben vermögen«. Damit fällt aber Th. Veiter ein vernichtendes Urteil über alle »republikösterreichische« — und teilweise sogar über »altösterreichische« — Volkszählungsergebnisse im Südkärnten.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

ŠIDAKOV ZBORNİK

*U povodu 75. godišnjice života
prof. dra Jaroslava Šidaka
i 30. godišnjice njegova uređivanja
»HISTORIJSKOG ZBORNIKA«.*

Redakcijski odbor

MIRJANA GROSS

IVAN KAMPUŠ

BOGDAN KRIZMAN

JOSIP LUČIĆ

HRVOJE MATKOVIĆ

BERNARD STULLI

Glavni i odgovorni urednik

MIRJANA GROSS

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE

